ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัจฉราสูตร

A STUDY OF VIPASSANA PRACTICE IN ACCHARASUTTA

พระมหาสุบิน สุนฺทรธมฺโม, Phramana Subin Sontaradhammo[1]

Email: sontaradhammo@hotmail.com

พระมหาบุญศรี ญาณวุฑฺโฒ, Phramaha Boonsri Nyanavuddho[2]

Received: *March 2, 2021* **Revised:** *March 10, 2021*

Accepted: *April 28, 2021*

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของสารนิพนธ์เรื่อง “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัจฉราสูตร” มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาหลักธรรมสำคัญและศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัจฉราสูตร ผลการวิจัยพบว่า อัจฉราสูตร เป็นพระสูตรว่าด้วยนางอัปสร โดยกล่าวถึงพระภิกษุที่ได้มรณภาพลงในขณะเดินจงกรม แล้วไปเกิดเป็นเทวดาในหมู่นางอัปสร และเสียดายโอกาสที่จะบรรลุธรรม จึงได้เข้าเฝ้าทูลถามพระพุทธเจ้าเรื่องป่าน่าหลงใหล กึกก้องไปด้วยหมู่นางอัปสรและหมู่ปีศาจ ว่าจะออกจากป่านี้ได้อย่างไร พระพุทธเจ้าจึงตรัสธรรมเปรียบกับรถว่า ไม่มีเสียงดัง เพราะมีล้อคือธรรม หิริเป็นฝาประทุน สติเป็นเกราะกั้น หากคนขับรถมีสัมมาทิฏฐิ เมื่อรถนี้อยู่กับผู้ใด ผู้นั้นย่อมใกล้นิพพาน หลักธรรมสำคัญในอัจฉราสูตรคือ ความเพียร หิริ สติ และสัมมาทิฏฐิ เมื่อเทวดาฟังธรรมจบได้บรรลุพระโสดาบัน การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัจฉราสูตร มีหลักธรรม 4 ประการ คือ 1) ความเพียรหรือวิริยะ คือ การใช้ความเพียรในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาต้องเป็นทางสายกลาง คือ ไม่ตึงไปและไม่หย่อนไป 2) หิริ คือ ความละอายต่อบาปอกุศลทุกชนิด ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาควรมีธรรมนี้เพราะเป็นธรรมที่ช่วยให้ผู้คนอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข 3) สติ คือ พิจารณาสติปัฏฐาน 4 ได้แก่ กาย เวทนา จิต ธรรม ตามความเป็นจริงใช้เพื่อพัฒนาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาให้เจริญก้าวหน้าต่อไป 4) สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นชอบแห่งอริยมรรคมีองค์ 8 ทำหน้าที่เป็นประธานในการปฏิบัติวิปัสสนาก่อให้เกิดมรรคองค์อื่นตามมา เมื่ออริยมรรคบริบูรณ์เต็มที่จะสามารถบรรลุนิพพานได้ในที่สุด

คำสำคัญ : (การปฏิบัติ), (วิปัสสนาภาวนา), (อัจฉราสูตร)

---

[1] สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส.มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย / Palisueksabuddhaghosa Nakronprathum compus Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

[2] สาขาวิชาพุทธศาสน์ศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราช / Mahamakut Buddhist University.

Abstract

This article was a part of research paper entitled 'A Study of Vipassana Practice in *Accharasuta*' contained 2 objectives, to study the contents and insight practice in *Accharāsutta*. It was a qualitative research. The findings were that *Accharāsutta* deals with angles called as *Accharā*. One Bhikkhu suddenly was dead while practicing walking meditation, and had entered into heaven but he was very upset to lose the Nibbana attainment. He then came to ask the Buddha how to escape from the pleasurable grove crowded with angles' sweet words and devils. The Buddha had given him the teaching dealing with a vehicle without its noise because it has Dhamma as a wheel, having shame as its hood, mindfulness as its barrier. If the driver has the right view and driving such a car, he will be near Nibbana. The main teachings found in *Accharāsutta* are efforts, shame, mindfulness, and the right view. Having listened to the teaching, the deity had attained *Sotāpanna*. The insight practice found in Accharāsutta contains 4 major teachings; 1) *Viriya* or the effort or endeavor referring to the great effort for insight practice which is middle path i.e. not too extreme tight or not slack, 2) *Hiri* or shame to all unwholesome acts which everyone require for great benefits and living together happily, 3) *Sati* or mindfulness referring to four foundations of mindfulness, i.e. body, feeling, mind and mental object observing as they really are for the sake of insight development, 4) *Sammādiṭṭhi* or the right view, one among the noble eightfold path which functions as the leader of insight training and gathering the rest other *Magga*, such as *Sammāsamadhi*, etc. Those who accomplished all eightfold path will attain noble path, fruits, and Nibbana in the end.

Keywords: (Insight Meditation), (Practice), (Accharasutta)

1. บทนำ

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญา อันมีหลักธรรมคำสอนมากมายที่ใช้แก้ปัญหา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการใช้ปัญญาหาทางออกให้พ้นทุกข์คำสอนเหล่านี้เรียกว่าพระธรรม–วินัย คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามี 84000 พระธรรมขันธ์ โดยย่อมี 3 ด้วยกัน คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก มีพระสูตรมากมายที่บันทึกคำสอนของพระพุทธเจ้า ที่เป็นแนวทางแห่งการออกจากทุกข์ หรือคำสอนที่ทำให้เกิดแนวทางการปฏิบัติจนถึงแนวทางการหลุดพ้นได้ ในจำนวนพระสูตรที่เป็นแนวทางของการปฏิบัติคืออัจฉราสูตร เป็นพระสูตรที่ว่าด้วยเทวบุตรนี้บวชในพระศาสนาของพระศาสดา[3] บำเพ็ญวัตรปฏิบัติอยู่ปวารณาแล้วในกาลแห่งตนมีพรรษา 5 ทำมาติกาทั้งสองให้แคล่วคล่องแล้วศึกษาแล้วถึงสิ่งที่ควรทำและไม่ควรทำ เรียนพระกรรมฐานอันเป็นที่พอใจแล้วเป็นผู้ประพฤติเบาพร้อมเข้าไปสู่ป่าคิดว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าอนุญาตว่า มัชฌิมยามอันใด เป็นส่วนแห่งการนอนดังนี้ แม้เมื่อมัชฌิมยามนั้นถึงพร้อมแล้ว เราก็ยังกลัวต่อความประมาท ดังนี้ จึงสละเตียงนอนแล้วพยายามทั้งกลางคืนและกลางวันทำกรรมฐานนั่นแหละไว้ในใจ ลำดับนั้นลมทั้งหลายเพียงดังศัสตราเกิดขึ้นในภายในแห่งภิกษุนั้นทำลายชีวิตเสียแล้ว ภิกษุนั้นได้เสียชีวิตในเพราะธุระ คือความเพียรนั่นแหละอนึ่ง ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งจงกรมอยู่ในเพราะการจงกรมก็ตาม ยืนอยู่เพราะอาศัยส่วนที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวไว้ก็ตาม วางจีวรไว้ที่สุดแห่งที่จงกรมเหนือศีรษะแล้วนั่งหรือนอนก็ตาม กำลังแสดงธรรมบนธรรมาสน์อันเขาตกแต่งในท่ามกลางแห่งบริษัทก็ตาม ย่อมกระทำกาละ ภิกษุนั้นทั้งหมดชื่อว่ากระทำกาละในเพราะธุระ คือความเพียร

ภิกษุนี้ก็ทำการเสียชีวิต ในที่เป็นที่จงกรม เพราะความที่ตนเป็นผู้มีอุปนิสัยน้อยจึงยังมิได้ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะ ได้ถือปฏิสนธิในภพดาวดึงส์ที่ประตูวิมานใหญ่ราวกะว่าหลับแล้วตื่นขึ้นฉะนั้นอัตภาพของเทวบุตรนั้นมีสามคาวุตเกิดขึ้นเหมือนเสาระเนียดปิดทองในขณะนั้นนั่นแหละภายในวิมานนางอัปสรประมาณหนึ่งพันเห็นเทวบุตรนั้น แล้วกล่าวว่า เทวบุตรผู้เป็นเจ้าของวิมานมาแล้ว พวกเราจักให้เทวบุตรนั้นพอใจดังนี้จึงถือเอาเครื่องดนตรีมาแวดล้อมแล้ว.[4] เทวบุตรนั้นเห็นเงาในกระจกแล้วจึงทราบความที่ตนเป็นผู้จุติแล้วได้เป็นผู้มีความเดือดร้อนเพราะสมบัติด้วยอันคิดว่า เราทำสมณธรรมมิได้ปรารถนาฐานะเช่นนี้ เราปรารถนาพระอรหัตอันเป็นอุดมประโยชน์

[3] สำ.ส. (ไทย) 15/46/60

[4] สำ.ส.อ. (ไทย) 1/45/82.

เทวบุตรนั้น พิจารณาดูแผ่นผ้าดังสีทองคิดว่า ชื่อว่า สมบัติในสวรรค์นี้ เป็นของหาได้ง่าย ความปรากฏแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายหาได้ยาก ราวกะนักมวยปล้ำหยั่งลงสู่ที่ที่รบกัน (ย่อมต้องการของมีค่า) แต่กลับได้กำแห่งหัวมันดังนี้ จึงมิได้เข้าไปสู่วิมานเลย ผู้อันหมู่แห่งนางอัปสรแวดล้อมแล้ว ด้วยทั้งศีลยังมิได้ทำลายนั่นแหละมาสู่สำนักของพระทศพล ถวายอภิวาทแล้วยืนอยู่ ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ทางนั้นชื่อว่าเป็นทางตรง ทิศนั้นชื่อว่าไม่มีภัย รถชื่อว่าไม่มีเสียงดัง ประกอบด้วยล้อคือธรรมหิริเป็นฝาประทุนของรถนั้น สติเป็นเกราะกั้นของรถนั้นเรากล่าวธรรม มีสัมมาทิฏฐินำหน้าว่าเป็นนายสารถี ยานชนิดนี้มีอยู่แก่ผู้ใด จะเป็นสตรีหรือบุรุษก็ตามผู้นั้นไปใกล้นิพพานด้วยยานนี้แล ในกาลใด พระพุทธเจ้าผู้จุดประกายให้แสงสว่าง เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ในกาลนั้นพระองค์ย่อมประกาศธรรมนี้ที่ให้สัตว์ถึงความดับทุกข์ สัตว์เหล่านั้นผู้มีปัญญาฟังธรรมของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น กลับได้ความคิดเป็นของตนเองได้เห็นสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง ได้เห็นสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ได้เห็นสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอนัตตา ได้เห็นสิ่งที่ไม่งามว่าเป็นของไม่งามยึดถือสัมมาทิฏฐิ พ้นทุกข์ทั้งหมดได้

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นในโลกทรงแสดงพระธรรม สัตว์โลกเมื่อได้ฟังพระธรรมที่พระองค์ทรงแสดงก็เข้าใจธรรมตามความเป็นจริง การพิจารณาให้เห็นโดยความไม่เที่ยงไม่ใช่ตัวตน และไม่งาม วิธีการในการกำหนดรู้คุณโทษ การสลัดออกจากกามเหล่านี้ จึงเป็นวิธีที่กำจัดกิเลสออกจากจิตใจ เพื่อที่จะได้เห็นสภาวะที่แท้จริงจึงละกิเลส ได้เป็นผู้หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ด้วยคุณโทษ และการสลัดออกจากกามทั้งหลายนั้นจึงมีความสำคัญกับมนุษย์ทุกคนเพื่อให้เห็นสภาพของความเป็นจริงในสังขารทั้งปวงว่าแท้ที่จริงแล้ว ทุกสรรพสิ่งมีความเปลี่ยนแปลงไปด้วยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่มีความงามที่แท้จริงหลงให้ยึดติดอยู่ มีแต่ความน่าเกลียด น่ากลัว สกปรก โสโครก ผู้ที่ยังละกามคุณไม่ได้ ย่อมไม่พ้นไปจากการเวียนว่ายตายเกิด เป็นทุกข์ [5]

การที่จะพ้นจากความทุกข์ในวัฏฏะได้นั้นต้องเจริญวิปัสสนาตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร พระองค์ทรงแสดงให้กับชาวนิคมกัมมาสธัมมะ ในแคว้นกุรุ สติปัฏฐาน 4 เป็นหนทางเพื่อที่จะนำสัตว์ก้าวล่วง โสกะ ปริเทวะ เป็นต้น อันเป็นเครื่องกำหนดให้รู้เห็นรูปนามตามสภาวธรรมปัจจุบันตามความเป็นจริงอันเป็นไปเพื่อการกำจัดความหลงคือสัมมาทิฏฐิ ที่ทำให้เกิดกรรมและเพื่อรู้แจ้งแทงตลอดซึ่งมรรคผลนิพพาน หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับมหาสติปัฏฐาน 4 ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงมากที่สุด คือเรื่องสติ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา อันประกอบไป

[5] ที.ม. (ไทย) 10/46/310.

ด้วยสติและสัมมาทิฏฐิ ที่ได้นำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภูมิ เมื่อปฏิบัติสติปัฏฐาน 4 พระองค์ทรงสรรเสริญผู้ปฏิบัติเพื่อให้เห็นตามความเป็นจริง ดังเช่นในเรื่องของการบูชาไว้ว่า ผู้ที่เห็นภัยในวัฏสงสารทั้งหลายผู้มีความจงรักภักดีในเรา จงเจริญวิปัสสนากรรมฐาน.ส่วนชนทั้งหลายผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมชื่อว่าได้บูชาเราอย่างแท้จริงจะเห็นได้ว่าการที่จะหลีกหนีไปจากวัฏฏะอันเป็นภัยยิ่งใหญ่นี้ได้ต้องมีปัญญาเห็นแจ้งจากการปฏิบัติสติปัฏฐาน 4 เป็นผู้ที่มีปัญญาในการปฏิบัติธรรม โดยยึดถือหลักสัมมาทิฏฐิย่อมพ้นทุกข์ได้ ในการปฏิบัติสติปัฏฐาน 4 เพื่อการขจัดออกเสียซึ่งกามคุณ 5 ต้องอาศัยการพิจารณารูปนามขันธ์ 5 และมีปัญญาเห็นไตรลักษณ์ ผู้ที่ปรารภสัมโพธิญาณ ดังมีพระพุทธพจน์ว่า

ในกาลใดพระพุทธเจ้าผู้จุดประกายให้แสงสว่าง เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ในกาลนั้นพระองค์ย่อมประกาศธรรมนี้ที่ให้สัตว์ถึงความดับทุกข์ สัตว์เหล่านั้นผู้มีปัญญาฟังธรรมของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น กลับได้ความคิดเป็นของตนเองได้เห็นสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง ได้เห็นสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ได้เห็นสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอนัตตา ได้เห็นสิ่งที่ไม่งามว่าเป็นของไม่งาม ยึดถือสัมมาทิฏฐิ พ้นทุกข์ทั้งหมดได้

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของสารนิพนธ์เรื่อง “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัจฉราสูตร” สำหรับวัตถุประสงค์ที่จะนำเสนอในบทความนี้มี 2 ข้อคือ

2.1 เพื่อศึกษาเนื้อหาและหลักธรรมสำคัญในอัจฉราสูตรสูตร

2.2 เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัจฉราสูตร

3. วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาเรื่อง ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัจฉราสูตร ครั้งนี้ โดยมุ่งศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาหลักธรรมและแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัจฉราสูตร มีวิธีดำเนินการวิจัย ดังนี้

3.1 ค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) อันได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539 อรรถกถาภาษาไทย อรรถกถา ฎีกา ปกรณวิเสส อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น ทำให้ได้ข้อมูลพื้นฐานที่สำคัญเป็นเบื้องต้น

3.2 ค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ศึกษาตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ผลงานทางวิชาการ เอกสาร และงานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นการอธิบายขยายความเนื้อหาเพิ่มเติมจากในพระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์ทางพุทธศาสนาเถรวาท

3.3 ศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อตรวจสอบความสอดคล้องกับเอกสารชั้นปฐมภูมิ

3.4 สรุปเรียบเรียงและนำเสนอข้อมูลโดยวิธีบรรยายเชิงพรรณนา

4. ผลการวิจัย

อัจฉราสูตร หมายถึง พระสูตรว่าด้วยนางอัปสร หรือพระสูตรว่าด้วยการลัดนิ้วมือ เป็นพระสูตรที่พระภิกษุได้มรณภาพลงในขณะเดินจงกมอยู่แล้วไปเกิดเป็นเทวดาเกิดเสียดายโอกาสที่จะบรรลุธรรมชั้นสูงต่อไป เป็นพระสูตรที่เทวดาทูลถามพระพุทธเจ้าเรื่อง ป่าน่าหลงใหล กึกก้องไปด้วยหมู่นางอัปสร เป็นป่าที่หมู่ปีศาจอาศัยอยู่ จักออกไปจากป่าได้อย่างไร พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า รถชื่อว่าไม่มีเสียงดังเพราะประกอบด้วยล้อคือธรรม หิริเป็นฝาประทุนของรถ สติเป็นเกราะกั้นของรถ ธรรมทั้งหลายมีสัมมาทิฏฐินำหน้าว่าเป็นนายสารถียานชนิดนี้มีอยู่แก่ผู้ใด จะเป็นสตรีหรือบุรุษก็ตามผู้นั้นไปใกล้นิพพาน[6]

อัจฉราสูตรมีเหตุเกิดขึ้นด้วยอำนาจของคำถาม มีสถานที่เกิดเหตุคือ สวนชื่อนันทนวัน มีบุคคลสำคัญในพระสูตร 2 ท่านคือ 1. พระพุทธเจ้า ผู้ทรงแสดงธรรมตอบปัญหาให้กับเทวดาพร้อมกับนางอัปสรประมาณ 1,000 องค์ 2. เทวดาซึ่งเป็นชื่อเรื่องของอัจฉราสูตร และมีความสำคัญคือ ในแง่ของบุคคล เทวดาที่เข้ามาถามปัญหากับพระพุทธเจ้าจนตนเองบรรลุพระโสดาบัน ในแง่ที่ได้สนทนาธรรม พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่เทวดาพร้อมกับนางอัปสรประมาณ 1,000 องค์ มีเนื้อหาโดยย่อคือ เทวดานี้เคยเป็นภิกษุบวชในพระศาสนาของพระศาสดา บำเพ็ญวัตรปฏิบัติอยู่ ต่อมาได้มรณภาพลงไปเกิดเป็นเทวดาชั้นดาวดึงส์ ไม่พอใจคิดว่าเรามิได้ทำสมณธรรมปรารถนาฐานะนี้ แต่เราทำสมณธรรมปรารถนาพระอรหัตอันเป็นประโยชน์สูงสุด ได้เป็นผู้มีความเดือดร้อนใจเพราะสมบัติแล้วเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมตรัสตอบเทวดาเรื่อง ธรรมคือ ความเพียร หิริ สติ และสัมมาทิฏฐิ[7] เมื่อพระธรรมเทศนาจบลง เทพบุตรดำรงอยู่แล้วในโสดาปัตติผล ได้บูชาพระผู้มีพระภาค ด้วยวัตถุทั้งหลายมีของหอมเป็นต้นแล้วหลีกไป

หลักธรรมสำคัญในอัจฉราสูตร ผู้วิจัย แบ่งออกเป็น 4 ข้อ คือ ข้อที่ 1 ความเพียร หรือ วิริยะ แปลว่า ความอาจหาญ แกล้วกล้า บากบั่น ก้าวไป ใจสู้ ไม่ย่อท้อไม่หวั่นกลัวต่ออุปสรรคและความยากลำบาก เมื่อคนรู้ว่าสิ่งใดมีคุณค่าควรแก่การบรรลุถึง ถ้าวิริยะเกิดขึ้นแก่เขาแล้ว แม้ได้ยินว่าจุดหมายนั้นจะลุถึงได้ยากนัก มีอุปสรรคมาก หรืออาจใช้เวลาเท่านั้นปี

[6] สำ.ส.(ไทย) 15/46/60

[7] สำ.ม.(ไทย) 15/46/60

เท่านี้เดือนเขาก็ไม่ท้อถอย กลับเห็นเป็นสิ่งท้าทายที่เขาจะเอาชนะให้ได้ทำให้สำเร็จ คนที่มีความเพียร เท่ากับมีแรงหนุน เวลาทำงานหรือปฏิบัติธรรมก็ตาม จิตใจจะแน่วแน่มั่นคง พุ่งตรงต่อจุดหมาย สมาธิก็เกิดขึ้นได้ เรียกว่าเป็นวิริยสมาธิ พร้อมทั้งมีปธานสังขาร คือ ความเพียรสร้างสรรค์เข้าประกอบคู่ไปด้วยกัน มีลักขณาทิจตุกกะคือ มีความอดทนต่อสู้กับความลำบากเป็นลักษณะ มีความอุดหนุนธรรมที่เกิดพร้อมกับตนไม่ให้ถอยหลังเป็นกิจ มีการไม่ท้อถอยเป็นผลปรากฏ มีความสลด คือ สังเวควัตถุ 8 เป็นเหตุใกล้ หรือมี วิริยารัมภวุตถุ 8 เป็นเหตุใกล้[8] การพิจารณาเหตุเกิดของวิริยะนี้ เป็นอุบายวิธีที่จะทำให้จิตใจ อาจหาญร่าเริง เริ่มตั้งความเพียร และสืบต่อความเพียรนั้นโดยความบากบั่นมั่นคง การเกิดขึ้นของความเพียรจากจุดเริ่มต้นไปจนถึงท่ามกลาง และที่สุดเป็นเหตุให้เกิดความสำเร็จตามลำดับ

หลักธรรมในอัจฉราสูตรข้อที่ 2 คือ หิริ หมายถึง ความละอายใจต่อปาบอกุศล[9] และละอายทั้งที่ลับที่แจ้งต่อปาบอกุศล ต่อหน้าและลับหลังด้วยอกุศลทั้งกายวาจาใจ หิริยังเป็นธรรมหลายอย่าง เช่น ธรรมคุ้มครองโลก เทวธรรม ธรรมของเทวดา ถ้าขาดธรรมข้อนี้จะทำให้โลกนี้เกิดความทุกข์ร้อน ไม่มีความสงบสุขสันติ ส่วนความสำคัญของหิริจะทำให้บุคคลทั้งหลายมีความละอายต่อบาป เป็นหลักที่คอยเตือนใจเมื่อจะทำบาปทั้งปวง หลักธรรมและหลักการนี้จะคอยเป็นหลักกระตุ้นเตือนเมื่อเราจะประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่ไม่ดี สิ่งที่ไม่เป็นกุศล ถ้าเรามีหลักธรรมนี้อยู่ในใจ เราจะมีสำนึกและละการกระทำนั้นเสีย หลักหิริจะไม่เกิดขึ้นแก่บุคคลเหล่านั้นที่ไม่เชื่อการกระทำและผลของการกระทำดีหรือชั่ว เพราะจิตยังถูกกิเลสเข้าครอบงำไว้มากเปรียบเสมือนเห็นกงจักรเป็นดอกบัว ส่วนวิธีการปลูกฝังให้มีหิริ และนำหลักหิริไปใช้ในทุกโอกาส ที่สามารถจะทำให้บุคคลหันมาใช้หิริในการอยู่ร่วมกัน เนื่องด้วยสังคมจะเป็นสุขเมื่อคนทุกคนมีหิริ ดังนั้นเราแต่ละคนจะต้องปลูกฝังสิ่งนี้ให้แต่ตัวเองการพัฒนาตัวเองให้เป็นคนมีหิรินั้นเริ่มจากง่าย ๆ ก่อน คือ ฝึกตัวเองให้เคารพกฎหมายและกฎระเบียบของสังคม เป็นต้น

หลักธรรมในอัจฉราสูตรข้อที่ 3 คือ สติ หมายถึง ความระลึกได้นึกได้ ความไม่เผลอการคุมใจไว้กับกิจ หรือกุมจิตไว้กับสิ่งที่เกี่ยวข้องจาการที่ทำและคำที่พูดแล้วแม้นานได้ สติมีความระมัดระวัง ความตื่นตัวต่อหน้าที่ภาวะที่พร้อมอยู่เสมอในการคอยรับรู้ต่อสิ่งต่าง ๆ ที่เข้า

---

[8] นายวรรณสิทธิ ไวทยธเสวี รวบรวม, **คู่มือการศึกษา พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 2,**(กรุงเทพมหานคร :มูลนิธิแนบมหานีรานนท์ 2547), หน้า 28– 29.

[9] ราชบัณฑิตยสถาน,**พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542,**(กรุงเทพมหานคร: บริษัท ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด (มหาชน),2556),หน้า 1295.

มาเกี่ยวข้อง และตระหนักรู้ว่าควรปฏิบัติต่อสิ่งนั้น ๆ อย่างไร สติมีความสำคัญ คือความเป็นผู้ไม่ประมาท เมื่อได้เจริญสติในฐานะเป็นหลักธรรมสำคัญ มีการพิจารณาใคร่ครวญประคับประคองการปฏิบัติธรรมไม่ให้ฟุ้งซ่านและนำพาไปสู่ความสำเร็จ สติมีหน้าที่เป็นเครื่องทำให้ไม่เกิดความประมาท ลักษณะของสตินั้นหมายถึงการที่เรามีความระลึกรู้ในอารมณ์เนือง ๆ เมื่อเราระลึกรู้อารมณ์เนือง ๆ เช่นนี้แล้ว ผลคือ ความเป็นผู้ที่ไม่อยู่ในความประมาทซึ่งนับว่าเป็นเรื่องที่สำคัญมาก สติมีประโยชน์เช่น ช่วยทำให้การกระทำ หรือแสดงออกทางกายและทางวาจาเป็นไปอย่างสุจริตถูกต้องเรียบร้อยนุ่มนวลและงดงาม ไม่เป็นไปเพื่อการเบียดเบียนทำร้ายตนเองและผู้อื่น สติเป็นส่วนสำคัญในเกสปุตตสูตรหรือกาลามสูตร เป็นพระสูตรที่แสดงหลักแห่งความเชื่อที่พระพุทธเจ้าทรงวางไว้ให้แก่พุทธศาสนิกชนไม่ให้เชื่อสิ่งใด ๆอย่างงมงายโดยไม่ใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นถึงคุณโทษ[10]

หลักธรรมในอัจฉราสูตรข้อที่ 4 คือ สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นชอบ ความเห็นที่ถูกต้อง ตรงกับเหตุผลแห่งสภาวธรรมตามความเป็นจริง แบ่งเป็น 2 ประเภท หรือ 2 ระดับคือ ระดับชั้นธรรมดาสามัญเรียก โลกิยสัมมาทิฏฐิ เป็นความเห็นอันถูกต้องสำหรับปุถุชนทั่วไป และระดับชั้นของอริยบุคคล เรียก โลกุตตรสัมมาทิฏฐิ เป็นความเข้าใจที่ถูกต้องในฝ่ายของผู้บรรลุธรรม ลักษณะของสัมมาทิฏฐิมี 11 ประการเช่น ทัสสนะ แปลว่า เห็น การเห็นในที่นี้เป็นลักษณะของปัญญา คือ เห็นรูป เห็นนามเห็นเหตุปัจจุบันของรูปนาม เห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาของรูปนาม เห็นความเกิดดับของรูปนาม เห็นเฉพาะความจากฝ่ายเดียว เห็นรูปนามเป็นของน่ากลัว เห็นทุกข์เห็นโทษของรูปนาม เห็นรูปนามว่าเป็นของน่าเบื่อหน่าย อยากหลุดพ้นจากรูปนาม ตั้งใจปฏิบัติอย่างเต็มที่ วางเฉยต่อรูปนาม เห็นอริยสัจ เห็นนิพพาน ตัดกิเลสได้โดยเด็ดขาด ถึงตรงนี้จึงจัดว่า เป็นทัสสนา คือ ความเห็นที่ถูกต้องแท้ไม่แปรผัน ส่วนหลักการเสริมสร้างสัมมาทิฏฐิมี 2 ประการ คือ ปรโตโฆสะ และโยนิโสมนสิการ ฉะนั้นสัมมาทิฏฐิเป็นองค์ธรรมองค์ที่ 1 แห่งอริยมรรคมีองค์ 8 ที่ทำหน้าที่เป็นประธาน ให้มรรคองค์อื่น ๆ ตามมาด้วยความเห็นที่ถูกต้อง ตามทำนองคลองธรรม โดยเห็นว่า บุญบาปมีจริง พ่อแม่มีบุญคุณมีจริง การปฏิบัติสมถะและวิปัสสนาก็จะเกิดผลต่อการบรรลุมรรคผลนิพพานได้จริง

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัจฉราสูตร ผู้วิจัยแบ่งหลักธรรมที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาออกเป็น 4 ประการคือ

---

[10] พระมหาไพรัชน์ ธมฺมทีโป, การบูรณาการโยนิโสมนสิการสู่การศึกษาไทยเพื่อการพัฒนาการคิดเชิงวิเคราะห์, **วารสารมหาจุฬาวิชาการ,** ปีที่ 2 (ฉบับที่ 2 กรกฎาคม– ธันวาคม 2558), หน้า 123.

(1) หลักวิริยะ (ความเพียร) เป็นคุณธรรมสำคัญยิ่งข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนาที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาดังจะเห็นได้จากการที่สัมมาวายามะคือ ความเพียรชอบ เป็นองค์มรรคประจำ 1 ใน 8 ข้อ มีสัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ เป็นต้น ซึ่งต้องคอยช่วยหนุนองค์มรรคข้ออื่น ๆ ทุกข้อเสมอไป การประกอบความเพียรต้องมีความสมดุลแห่งอินทรีย์ การใช้ความเพียรในการปฏิบัติวิปัสสนาต้องเป็นมัชฌิมาปฏิปทาคือทางสายกลาง ไม่ตึงไป ไม่หย่อนไป ด้วยเหตุนี้จึงควรปรับอินทรีย์คือ วิริยะกับสมาธิให้เสมอกัน ส่วนความเพียรที่เป็นอาตาปี หมายถึงมีความเพียรเผากิเลส คือ มีความเพียรชอบที่เรียกว่า สัมมัปปธาน 4 คือ เพียรเพื่อละอกุศลเก่า เพียรเพื่อไม่ทำอกุศลใหม่ เพียรเพื่อทำกุศลใหม่ เพียรเพื่อเพิ่มพูนกุศลเก่า และความเพียรแบบชาคริยานุโยค คือ การประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่ ได้แก่ ความเพียรพยายามปฏิบัติธรรม ไม่เห็นการนอน ตื่นตัวอยู่เป็นนิตย์ ชำระจิตไม่ให้มีนิวรณ์ โยคีบุคคลผู้ประกอบความเพียรเครื่องตื่นอย่างต่อเนื่อง คือ ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมทั้งหลายที่เป็นเครื่องขัดขวางด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมทั้งหลายที่เป็นเครื่องขัดขวางด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปฐมยามแห่งราตรีดุจราชสีห์เป็นต้น สำหรับธรรมที่นำมาปฏิบัติควบคู่กับความเพียรคือสมาธินั่นเอง เพราะบุคคลที่เจริญความเพียรควบคู่กับสมาธิจะทำให้ไม่ง่วงและเกียจคร้านจนเกิดโมหะครอบงำได้

(2) หลักหิริ โดยโยคีบุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาควรมีหิริ (ความละอายต่ออกุศล) และ โอตตัปปะ (ความเกรงกลัวต่ออกุศล) ต่าง ก็เป็นสภาพธรรมฝ่ายดีด้วยกันทั้งคู่ หิริและโอตตัปปะ เป็นธรรมฝ่ายดีเมื่อเกิดขึ้นทำกิจหน้าที่ของตน อกุศลจิตย่อมจะเกิดขึ้นไม่ได้และที่สำคัญธรรม 2 ประการนี้ เป็นธรรมคุ้มครองโลก เป็นเครื่องเกื้อกูลให้สัตว์โลกอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข สงบร่มเย็น ปราศจากการเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ไม่กระทำในสิ่งที่ไม่ดีทั้งในที่แจ้งและในที่ลับ การมีหิริและ โอตตัปปะ เป็นประโยชน์ของกุศลธรรม พร้อมทั้งเป็นเครื่องที่ชี้ให้เห็นโทษของอกุศลธรรมในชีวิตประจำวัน มีหิริ–โอตตัปปะ เป็นต้น จึงเกิดขึ้น โดยไม่มีตัวตนที่บังคับหรือทำขึ้นมาได้ แต่เกิดขึ้นเป็นไป แล้วตามเหตุตามปัจจัย โยคีบุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาควรมีหิริ หรือความละอายต่อความชั่วและเกรงกลัวความชั่วนี้ เป็นหลักธรรมที่สำคัญมาก ซึ่งเป็นพื้นฐานของจิตที่บริสุทธิ์ด้วยการเพียรระวังทาง อายตนะทั้ง 6 ทำให้จิตไม่ติดในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และอารมณ์ที่น่าปรารถนา [11]เมื่อโยคีบุคคลทุกคนมีหิริก็จะช่วยวิธีป้องกันไม่ให้สิ่งที่ไม่น่าปรารถนานั้นมาถึงตน แต่ตามความเป็นจริง สิ่งของทั้งหลายทั้งปวง ล้วนแต่เป็น

[11] ที.ปา. (ไทย) 11/358/404.

ของไม่เที่ยง ไม่สามารถให้ความสุขได้อย่างแท้จริง ไม่มีใครที่จะเอามาเป็นเจ้าของครอบครองได้ หิริจึงเป็นฐานของอินทรียสังวรศีลด้วย

(3) หลักสติ โดยโยคีบุคคลควรมีสติควรพิจารณากายตามหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐานคือ การอธิบายวิธีคิดเกี่ยวกับร่างกายไว้มีหมวดต่าง ๆ เช่น หมวดอานาปานะ ว่าด้วยลมหายใจเข้าออกหมายถึง ให้เจริญสติไว้ที่ฐานคือลมหายใจเข้าออก โดยพิจารณากองลมทั้งปวงขณะหายใจเข้า หายใจออกให้ศึกษากำหนดรู้ ระงับกายสังขาร ขณะหายใจเข้าขณะหายใจออก และหมวดอิริยาบถ หมวดสติสัมปชัญญะ หมวดการพิจารณาถึงสิ่งปฏิกูล หมวดการพิจารณาความเป็นธาตุ หมวดการพิจารณาเห็นศพในป่าช้า เป็นต้น โยคีบุคคลควรมีสติตามจดจ่อกำหนดรู้สภาวธรรม[12] และ ความเป็นไปทั้งหมดของเวลาหรือ ความรู้สึกเสวยอารมณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติที่เป็นอยู่จริง โดยสรุปมี 3 ประการคือ มีสติกำหนดรู้สุขเวทนา มีสติกำหนดรู้ทุกขเวทนา และมีสติกำหนดรู้อุเบกขาเวทนา โยคีบุคคลควรมีสติกำหนดรู้จิต คือ เมื่อคิดตามให้มากแล้วจะสามารถละคลายอนุสัยกิเลสได้ โดยการพิจารณาจิตในจิต เพื่อกำหนดรู้อาการของจิต 16 อาการเช่น จิตมีราคะ หรือจิตปราศจากราคะ ก็มีสติกำหนดรู้แล้วปล่อยวาง จิตมีโทสะ หรือปราศจากโทสะ ก็มีสติกำหนดรู้แล้วปล่อยวาง จิตมีโมหะ หรือจิตปราศจากโมหะ มีสติกำหนดรู้ แล้วปล่อยวางเป็นต้น โยคีบุคคลควรใช้หลักสติกำหนดรู้ธรรมในสติปัฏฐาน 4 ที่แสดงถึงสภาวธรรมที่เป็นบรรทัดฐานในการที่ควรเจริญ ควรรู้ ควรกำหนด ควรละ ให้รู้เท่าทันตามสภาวะความเป็นจริงในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยใช้สติพิจารณาฐานกาย เวทนา จิต ธรรม ตามความเป็นจริง ขึ้นอยู่กับระดับความเข้าใจของผู้ปฏิบัติ การได้รับคำแนะนำในการปฏิบัติจึงเป็นเรื่องที่จำเป็นและเป็นประโยชน์ต่อผู้ปฏิบัติในการพัฒนาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาให้เจริญก้าวหน้าต่อไป

(4) สัมมาทิฏฐิ โดยโยคีบุคคลต้องมีปัญญาที่เป็นสัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นชอบ เป็นองค์ธรรมองค์ที่ 1 แห่งอริยมรรคมีองค์ 8 ที่ทำหน้าที่เป็นประธานในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยให้มรรคองค์อื่น ๆ ตามมาด้วยความเห็นที่ถูกต้อง ตามทำนองคลองธรรม โดยเห็นว่า บุญบาปมีจริง พ่อแม่มีบุญคุณมีจริง การปฏิบัติสมถะและวิปัสสนาก็จะเกิดผลต่อการบรรลุมรรคผลนิพพานได้จริง โยคีบุคคลผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องอาศัยหลักปฏิบัติตามหลักในมหาสติปัฏฐานสูตร คือ อาตาปี สัมปชาโน สติมา มีความเพียรเผากิเลส มีความรู้ตัว มีสติระลึก ตามดูกาย

[12] สำ.ม.(ไทย) 19/367/211.

เวทนา จิต และธรรม มีสัมมาทิฏฐินำหน้า[13] ส่วนมรรคอื่น ๆ ก็จะตามมาด้วย และเพื่อให้อริยมรรค 8 ประการเกิดเป็นการกระทำให้แจ้งพระนิพพานในที่สุด ส่วนมรรคทั้ง 7 ประการที่เหลือตามสัมมาทิฏฐิที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยโยคีบุคคลควรปฏิบัติมรรคทั้ง 7 ที่เหลือคือ 1. หลักสัมมาสังกัปปะ 2. หลักสัมมาวาจา 3. หลักสัมมากัมมันตะ 4. หลักสัมมาอาชีวะ 5. หลักสัมมาวายามะ 6. หลักสัมมาสติ 7. หลักสัมมาสมาธิซึ่งมีสัมมาทิฏฐินำหน้า เมื่อมรรคทั้ง 8 ประการบริบูรณ์ มรรคทั้ง 8 ปะการจะช่วยชำระจิตที่สกปรกขุ่นมัวเศร้าหมอง รักษาจิตที่สะอาดผ่องใส ให้ดำรงคงความผ่องใสอยู่ด้วย และยังสามารถพัฒนาความผ่องใสให้แผ่ไพศาล จนสามารถพัฒนาอินทรีย์ พละ โพชฌงค์ และให้เจริญจนแก่รอบ หมายถึงแก่กล้าถึ่ถ้วนถึงที่สุด สามารถที่จะบรรลุมรรค ผล และนิพพานได้ในที่สุด

5. บทสรุป

อัจฉราสูตรเป็นพระสูตรว่าด้วยนางอัปสร หรือพระสูตรว่าด้วยการลัดนิ้วมือ เป็นพระสูตรที่พระภิกษุได้มรณภาพลงในขณะเดินจงกมอยู่แล้วไปเกิดเป็นเทวดาเกิดเสียดายโอกาสที่จะบรรลุธรรมชั้นสูงต่อไป เป็นพระสูตรที่เทวดาทูลถามพระพุทธเจ้าเรื่อง ป่าน่าหลงใหล กึกก้องไปด้วยหมู่นางอัปสร เป็นป่าที่หมู่ปีศาจอาศัยอยู่ จักออกไปจากป่าได้อย่างไร พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า รถชื่อว่าไม่มีเสียงดังเพราะประกอบด้วยล้อคือธรรม หิริเป็นฝาประทุนของรถ สติเป็นเกราะกั้นของรถ ธรรมทั้งหลายมีสัมมาทิฏฐินำหน้าว่าเป็นนายสารถียานชนิดนี้มีอยู่แก่ผู้ใด จะเป็นสตรีหรือบุรุษก็ตามผู้นั้นไปใกล้นิพพาน อัจฉราสูตรมีเหตุเกิดขึ้นด้วยอำนาจของคำถาม มีสถานที่เกิดเหตุคือ สวนชื่อนันทนวัน มีบุคคลสำคัญในพระสูตร 2 ท่านคือ 1. พระพุทธเจ้า ผู้ทรงแสดงธรรมตอบปัญหาให้กับเทวดาพร้อมกับนางอัปสรประมาณ 1,000 องค์ 2. เทวดาซึ่งเป็นชื่อเรื่องของอัจฉราสูตร และ มีความสำคัญคือ ในแง่ของบุคคล เทวดาที่เข้ามาถามปัญหากับพระพุทธเจ้าจนตนเองบรรลุพระโสดาบัน ในแง่ที่ได้สนทนาธรรมพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่เทวดาพร้อมกับนางอัปสรประมาณ 1,000 องค์ มีเนื้อหาโดยย่อคือ เทวดานี้เคยเป็นภิกษุบวชในพระศาสนาของพระศาสดา บำเพ็ญวัตรปฏิบัติอยู่ ต่อมาได้มรณภาพลงไปเกิดเป็นเทวดาชั้นดาวดึงส์ ไม่พอใจคิดว่า เรามิได้ทำสมณธรรมปรารถนาฐานะนี้ แต่เราทำสมณธรรมปรารถนาพระอรหัตอันเป็นประโยชน์สูงสุด ได้เป็นผู้มีความเดือดร้อนใจเพราะสมบัติแล้วเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมตรัสตอบเทวดาเรื่องธรรมคือ ความเพียร หิริ สติ และสัมมาทิฏฐิ เมื่อพระธรรมเทศนาจบลง เทพบุตรดำรงอยู่แล้วในโสดาปัตติผล ได้บูชาพระผู้มีพระภาค ด้วยวัตถุทั้งหลายมีของหอมเป็นต้นแล้วหลีกไป

[13] สำ.ส.อ.(ไทย) 1/46/136.

6. องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย อัจฉราสูตรเป็นพระสูตรที่ว่าด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน โดยพระพุทธองค์ได้ทรงเปรียบเทียบหลักธรรม ไว้ว่ารถชื่อว่าไม่มีเสียงดัง ประกอบด้วยล้อคือธรรม หิริเป็นฝาประทุน สติเป็นเกราะ มีสัมมาทิฏฐินำหน้าว่าเป็นนายสารถี มีหลักธรรมที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาคือ

(1) วิริยะ คือ ความเพียรเป็นที่ตั้งของงานทุกอย่าง ถ้าหากขาดความเพียรแล้วทุกสิ่งทุกอย่างก็ไม่สำเร็จได้

(2) หิริคือ ความละอายแก่ใจ เป็นหลักสำคัญที่จะอยู่รวมกันในสังคมให้มีความสุขถ้าขาดหลักธรรมนี้ทำให้ขาดคุณธรรมอันดีงามได้

(3) สติคือ ความระลึกได้ เป็นเครื่องป้องกันการทำสิ่งที่ผิดผลาดที่เป็นความประมาณจะได้ทำงานได้เรียบร้อยดีงาม

(4) สัมมาทิฏฐิคือ ความเห็นชอบ เป็นตัวปัญญาเมื่อคนเรามีปัญญาเท่ากับมีความฉลาดสามารถที่จะทำสิ่งต่าง ๆ ได้ถูกต้องเหมือนเป็นเข็มทิศเป็นทางดำเนินชีวิตและป้องกันการถูกเอาเปรียบเมื่อใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาก็จะนำไปสู่มรรคผลได้

เอกสารอ้างอิง

พระมหาไพรัชน์ ธมฺมทีโป. การบูรณาการโยนิโสมนสิการสู่การศึกษาไทยเพื่อการพัฒนาการคิดเชิงวิเคราะห์. **วารสารมหาจุฬาวิชาการ,** ปีที่ 2 ฉบับที่ 2 กรกฎาคม- ธันวาคม 2558.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542.** กรุงเทพมหานคร: บริษัท ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด (มหาชน). 2556.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

วรรณสิทธิ ไวทยธเสวี รวบรวม. **คู่มือการศึกษา พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 2.** กรุงเพทหานคร : มูลนิธิแนบมหานีรานนท์. 2547.